

ТҮРКІ-ИСЛАМ МӘДЕНИЕТІНДЕГІ СОПЫЛЫҚ ДӘСТҮР САНАНЫҢ ӨЗГЕРГЕН КҮЙІ ФЕНОМЕНІ РЕТІНДЕ

¹*Канагатов Манат Канагатұлы, ²Исмагамбетова Зухра Нұрланқызы, ³Мирзабекова Алма Шаимовна*

¹*manatkanagatov@gmail.com* ²*zuchra-50@mail.ru*, ³*mirsabekova@list.ru*

^{1,2}*Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
(Алматы, Қазақстан),*

³*Қарағанды қаласының медициналық университеті
(Қарағанды, Қазақстан)*

¹*Kanagatov Manat, ²Ismagambetova Zukhra, ³Mirzabekova Alma*

¹*manatkanagatov@gmail.com* ²*zuchra-50@mail.ru*, ³*mirsabekova@list.ru*

*Al-Farabi Kazakh National University (Almaty, Kazakhstan),
Medical University of Karaganda (Karaganda, Kazakhstan)*

ДІН ЖӘНЕ ҚАЗІРГІ ЗАМАН

Аңдатпа. Мақала мәдени философиялық және мәдени антро-пологиялық зерттеулерде толық қанды қамтылып қарастырылмаған сананың өзгерген күйі феноменінің мәдени философиялық талдауына арналған. Шығарма барысында түркілік-ислам мәдениеті контекстіндегі сопылықтың идеялық теоретиктерін талдау негізінде авторлар мәдениеттің экстатикалық түрінің формасы ретінде сананың өзгерген күйі туралы идеяны негіздейді. Бұл мақаланың негізгі мақсаты – сопылықты экстатикалық сананың бір түрі ретінде қарастыру, түркілік-ислам мәдениеті контекстінде сананың өзгерген күйіне жетудің негізгі формаларын талдау болып табылады. Бұл мақаланың жаңалығы – сопылық идеясын түркі-ислам мәдениеті контекстінде экстатикалық сананың формасы ретінде негіздеу және сананың өзгерген күйіне жету формаларын талдау. Мақала авторлары түркі халықтарының философиялық классиктерінің (Әл-Фараби, Яссауи, Баласағұн т.б.) еңбектерінің негізгі мазмұны мен ұғымдарын талдау арқылы сананың өзгерген күйінің негізгі түрлерін зерттейді. Экстатикалық сана тазалыққа, биіктікке ләззат, таңдану, қуаныш сияқты Мәннің әсемдігімен танысу арқылы жетуге мүмкіндік беретін ақыл-ой күйі ретінде сипатталады. Сананың бұл күйлері ойшылдарда түрленіп өзгеріп отыратын және сипатсыздығымен ерекшеленетін, таңданыс тудыру арқылы үдерісте жаңаша білімді ашатын терең рухани тебіреністер, тәжірибе ретінде анықталады.

Түйінді сөздер: сананың өзгерген күйі, сопылық, махаббат, музыка, дөңеленген би, түркілік ислам мәдениеті.

Kіpіcne

Қазіргі ғылыми кеңістікте сананың өзгерген күйі құбылысы аз зерттелген және сонымен бірге күрделі мәдени-философиялық, мәдени-антропологиялық

сонымен қатар, психологиялық проблемалардың бірі болып табылады. Соңғы уақыттарда сананың өзгерген күйінің құбылыстары қазіргі поп және бұқаралық мәдениетте үзік-үзік жиі байқалып, дзэн, карма-кагью, кришнаиттер, сопылық сияқты жастардың арасында кең танымалдыққа ие болған секталық құрылымдарында, сондай-ақ жастардың музыкалық мәдениетінде сананың бұл түрі уақыт өткен сайын жиі бой көрсетуде. Сананың бұл құбылысы қазіргі таңда біздің жастардың арасындағы субмәдениетте, сонымен қатар медиа-мульти-медиа-мәдениет контекстінде дендеп еніп, өзіндік бір үдеріске айналуға бастады. Бұл құбылыстың орын алуы өз кезегінде заңды құбылыс болып саналады, өйткені жаһандану дәуірінде ақпарат алмасу мүмкіндігі кеңіген сайын, оның саналық деңгейдегі ықпал ету мүмкіндігі де артатыны қалыпты жағдай.

Постиндустриалды қоғамның қалыптасу кезеңіндегі жастар қозғалыстарында, контрмәдениет сияқты құбылыс тұрғысынан қарағанда, медитация және ойлау әдістеріне негізделген сананың өзгерген түрлеріне деген қызығушылықтар болғандығын атап өткен жөн. Әсіресе өткен ғасырдың 50-60 жж. батыстық мәдениет кеңістігінде орын алған әртүрлі қозғалыстар мен үдерістер әлі күнге дейін өзінің маңыздылығын жойған жоқ, керісінше саналылық қажеттілігі лебінде үдей түсуде. Жастар арасында рок-мәдениетке деген қызығушылықтың артуы транс күйлеріне кіру практикасына деген қызығушылықтың артуына, экстаздық тәжірибеге деген адамның көзқарасы тартымды бола түсіп, мистикалық тәжірибеге, оның ішінде сопылыққа деген қызығушылықтың артуына әкеледі, сол арқылы дін шеңберіндегі ішкі танымдық қырлардың қатпарларын зерттеп, тануға деген ұмтылыс қалыптаса бастады. Көптеген батыс зерттеуші-лері мәдениеттің экстатикалық-эмоционалды құрылымына жастардың қызығушылығының белсенді өсуін атап өткен. Әсіресе белгілі бір идеялық дағдарыс барысында сенімге құрылған, сананың басқа деңгейдегі өлшемдеріне құрылған дүниетанымдық діни ұстанымдар маңыздылыққа ие бола түсетіні аталып өтіледі.

Жастар субмәдениеттеріне ерекше тән, адамның мәдени мінез-құлқының эмоционалды жағын зерттеудегі маңызды тақырып болып әлеуметтік-мәдени үдерістердің экзистенциалды тәжірибелеріне баса назар аудару есептеледі, ал егер жастар субмәдениеттері сакральды қасиеттілікке баса назар аударумен сипатталса, онда нуминозды экзистенциалды тәжірибе мәдениеті маңызды болып көрінеді. Соның ішінде санаға қатысты мәдениеттің әртүрлі салалары мен топтарының танымдық және тәжірибелік әрекеттері белгілі бір топтар арасында маңызды қажеттілікке ие бола бастайды. Оның негізінде нуминозды сакральдылықты түсінудің тетіктерін, онымен қарым-қатынас тәжірибесін анықтауға болады, бұл мәдениеттің эмоционалды жағының көрінісі ретінде қасиетті тәжірибе мәдениетін сипаттауға және зерттеуге жақындауға мүмкіндік береді. Осыған байланысты экстатикалық сананың қалыптасқан формаларында анықтау сананың өзгерген күйінің формаларын

ғана емес, оған жетудің негізгі әдістері мен тәсілдерін де анықтауға мүмкіндік береді. Яғни, әртүрлі деңгейдегі санаға қатысты діни және философиялық, психологиялық, ритуалдық әрекеттерді тану арқылы белгілі бір деңгейдегі ғылыми тұжырымдамалар жасауға мүмкіндік береді.

Экстатикалық сананың ішінде ерекшебір түр ретінде сопылық нұсқаны атап өткен жөн. Мақала авторларының пікірінше, мәдени мәселелердің бірі- сопылықты сананың өзгерген құбылыстарының бірі ретінде мәдени-философиялық талдау, оның түркі-ислам мәдениеті контекстінде сананың өзгерген күйіне ену әдістерін зерттеу болып табылады. Сол арқылы сопылықты ислам дінінің дүниетанымдық құндылығы шеңберінде ғана емес, оның санаға қатысты қарым-қатынас ерекшелігін зерделеу арқылы ғылыми байыптап, баға берудің мүмкіндіктерін жүзеге асыруға болады.

Бұл мақаланың негізгі мақсаты-сопылықты экстатикалық сананың бір түрі ретінде қарастыру, түркі-ислам мәдениеті контекстінде сананың өзгерген күйіне жетудің негізгі формаларын талдау болып табылады. Түркілік дүниетанымда, әсіресе сопылық таным шеңберінде сана құбылысы маңызды болып табылатынын ескеретін болсақ, аталмыш жұмыс, ғылыми шеңберде маңыздылыққа ие болатындығын атап өткен жөн.

Осы зерттеудің негізгі міндеттері мынандай төмендегі түсініктер қарастырылады:

- танымал түркі ойшылдарының мәселенің осы аспектісін зерттеуге қосқан теориялық үлесін қарастыру;
- сопылықты экстатикалық сана формаларының бірі ретінде негіздеу;
- сопылықтың идеялық өкілдерінің мысалында сананың өзгерген күйіне енудің негізгі формаларын талдау.

Бұл мақаланың жаңалығы – сопылық идеясын түркі-ислам мәдениеті контекстінде экстатикалық сананың формасы ретінде негіздеу және сананың өзгерген күйіне жету формаларын талдау. Сол арқылы, сопылықты діни дүниетанымдық құбылыс ретінде ғана емес, терең саналық құбылыстың көрінісі ретінде бағалауға мүмкіндік беру.

Зерттеу әдістері мен әдістемесі

Аталған теориялық мәселені зерттеудің негізгі әдістері қашықтықтан зерттеу әдісі, көркем әдебиетті талдау, түркі ойшылдарының арасынан шыққан идея өкілдерінің жұмыстарын, сопылықты зерттеуге арналған ғылыми дереккөздерді талдау, мәдениет-релятивизм әдісі болып табылады.

Сананың өзгерген күйі

Экстатикалық сана құбылысына Платон, Аристотель сияқты ежелгі грек ойшылдарының еңбектерінде көп көңіл бөлінді. Олардың еңбектерінде, сол грек мәдениетінің бойындағы дәстүрлер мен діни сал-жоралғылардың

орындалуы барысындағы көріністеріне сипаттама беру мен олардың ішкі мәндік маңыздылығына баға беру арқылы жүзеге асырылғанын байқауға болады. Сонымен, Платон өзінің «Заң» деген еңбегінде корибанттардың тазарту билері адамның жұқпалы «оргиастикалық» дене қимылдарымен бірге жүретінін айтады, бұл адамды «вакхиялық ашуланшақтыққа», ашулануға, құтырынуға әкеледі [1, 791 б.]. Грек қоғамындағы белгілі бір діни дәстүрлер арқылы, сананың өзгерісіне әкелетін салттарды сипаттау арқылы, оның қоғамдағы маңыздылығына терең тоқталады. Негізінде, Платон сананың осы құбылысына баға бере отырып, оның адам үшін маңыздылығын атап өтеді, өйткені ол сізді ауыр сезімдерден, орындалмаған тілектерден босатуға мүмкіндік береді. Діни шеңбердегі атқаралатын жоралғылар арқылы адамның психологиялық сауығу, серпілу сияқты тебіреністерді жүзеге асыратынын сипаттайды. Платонның пікірінше, экстаз жағдайында адам Құдайдың ықпалына түседі, ол Құдайдың бар екенін, оның шынайы екенін сезінеді, ол Құдаймен тікелей байланысады, онымен бірге тіршілік етіп және қуанады: «құдайдан берілген адамдардың ақылдылығы адамдық қасиеттердің ішіндегі ең көркемі» [2, 244-245 бб.] анықтама береді. Бұл құбылысқа Аристотель де назар аударған, ол экстаз адамға ақылға қол жетімді емес өте сезімтал заттарды түсінудің ерекше тәжірибесінен өтуге мүмкіндік береді деп сенген. Яғни, ақыл арқылы тану мүмкін болмаған құбылыстардың сырын түсінуге және мәнін ашуға қатысты ерекше сананың күйі тәжірибесі арқылы мүмкін болатынын атап өтеді. Ежелгі грек ойшылдары сананың өзгерген күйлерінің қатарына қорқыныш, ләззат, экстаз, ашу, әсерлену, құмарлық, қайғы, махаббат, армандарды кіргізген [3, 264 б.]. Алғаш рет олар экстатикалық санаға жетудің әдістерін анықтады, мысалы: дұға ету, ораза ұстау, денені өлтіру, қасиетті жануардың терісінде ұйықтау, инкубация, оргия, би, транс күйі, музыкамен бірге ырғалу және т. б. жатқызылды. Сол арқылы, ақыл мен парасатқа негізделген таным әлемінің басқаша қырлары мен сипаттарын танып білуге мүмкін болатын ерекше тәсілдер арқылы жүзеге асыруға тырысқан.

Батыс мәдени философиясында мәдениеттің эмоционалды қырын зерттеу қажеттілігіне назар аударған алғашқы философтардың бірі Ф. Ницше деп түсінгеніміз жөн. «Трагедия рухындағы музыканың пайда болуы» атты еңбегінде ол екі бастауды: аполлондық және дионисийлік қасиеттерді мәдени типологияның негізі ретінде қарастырады. Философтың пікірінше, егер аполлондық тип үйлесімділікті, тәртіпті, қоғамда белгіленген нормаларды, ережелерді, заңдарды, ұтымды білімге, шындыққа ұмтылуды мойындаумен сипатталса, онда одан дионисийлік мәдениет түрінің айырмашылығы, эмоционалдылықпен, экстазиямен, обсессиямен, теңгерімсіздікпен, мәдениетте белгіленген нормаларды, тіршілік ережелерін, стандарттарды бұзумен сипатталады [4, 66-68 бб.]. Яғни осы дионисийлік культтің негізіндегі жасалған рәсімдер арқылы адамдар мына өмірдің күнделікті күйбең тіршілігінен ажырап, терең ішкі сырларға толы сананың терең өлшемдеріне бойлауға мүмкіндік алған. Бенедикт, Маслоу, Расселл, Тайлор,

Юнг және басқалар сияқты ғалымдар өздерінің пәндік зерттеулерінің аясында экстатикалық сана құбылысына назар аударды. Соған қатысты терең философиялық, өзгеше психологиялық және антропологиялық зерттеулер мен идеяларды дүниеге келтірген. Осыған байланысты әйгілі американдық мәдени антрополог Рут Бенедикт жүргізген далалық зерттеулерді атап өткен жөн. «АҚШ-тың оңтүстік-батысындағы мәдениеттердегі психологиялық типтер» атты еңбегінде Р.Бенедикт экстатикалық сананың ерекше құбылысы пайда болатын осы түрді анықтай отырып, дионистік мәдениеттің түріне баға береді. Рут Бенедикт сананың осындай құбылыстарын сипаттай отырып, ол күнделікті өмірдің шеңберінен тыс, «әлемді сенсорлық қабылдау шегінен тыс және басқа өлшемге түсетін», транс, экстаз арқылы эпифания күйіне жететінін айтады. Рут Бенедиктің пікірінше, өзіндік экзальтациялау тәжірибесі негізінде адам сананың экстатикалық күйіне жетеді, нәтижесінде ол өмір бойы өзін зұлым күштерден қорғайтын Құдай рухына ие болады [5, 98 б.]. Американдық жергілікті тайпалардың өмір салты мен олардың терең тәжірибесіне сүйене отырып, олардағы ерекше сана өлшемдерімен байланысты салттық ғұрыптарын ғылыми талдаудан өткізеді. Сол арқылы, байқағанымыздай қай деңгейде болмасын, адамзат мәдениетімен тығыз қарым қатынаста болатын сананың өзгерген күйлерінің әр деңгейдегі қырларымен танысуға мүмкіндік аламыз.

Сананың өзгерген күйін дамытуға психолог ғалымдар маңызды ерекше үлес қосты. Әсіресе олардың тәжірибелік деңгейде алған білімдері, тақырып болып отырған мәселеге қатысты терең шынайы білім алуға және оның негіздерін талдауға мүмкіндік береді. Олардың ішінде Монро институтының (АҚШ) ғалымдары нейро-физиологиялық негіздерді дыбыстық сигналдар, дыбыстық тербелістердің қажетті жиіліктері мен амплитудалары ретінде анықтаған, олардың көмегімен адам денеден шыққанға дейін транс күйіне жететіндігін анықтаған [6, 178 б.]. Адам баласы музыка, би, топтық ән салулар, топтық тербеліске негізделген әрекеттер арқылы терең транс күйіне және экстаздың формаларына ене алатындығын ғылыми дәйектеген. Сананың өзгерген күйінің енуінің негізгі кезеңдерін анықтаған психолог ғалым Тарттың ғылыми ізденісі ерекше, ол бойынша бастапқы күйдің тұрақсыздануы, содан кейін жаңа күйге көшудің қайта құрылымдау кезеңі және ақырында жаңа күйдің түпкілікті тұрақтануы кезеңі сияқты сатыларды бастан кешірді. Яғни сананың өзгерген күйіне келудің өзі белгілі бір сатылардан құралатынын сипаттайды. Сананың бұл күйіне енудің негізгі тетіктері - ырғақты музыка, барабандармен дабылдату, аштық немесе ұйқының болмауы сияқты физиологиялық факторлар, түрлі хош иісті және химиялық заттарды қолдану болып табылады [7, 18 б.]. Осындай негізде, байқағанымыздай әлемнің әртүрлі түпкірінде жасаған мәдениеттер мен өркениеттерде осыған дәлел болатындай салт-жоралғыларды және рәсімдерді аңғаруымыз заңдылық екенін түсіндіреді.

Психологиялық тәсіл аясында сананың өзгерген күйін зерттеудің түпнұсқа аспектілерін А. Маслоу, С. Гроф сияқты ғалымдар ашты. Сана-ның өзгерген күйі терминінің мәнін анықтап, нақтылай отырып, С. Гроф бұл күйлерде үлкен эвристикалық әлеует қана емес, сонымен бірге емдік, трансформациялық және даму мүмкіндіктері бар екенін дәлелдейді [8, 77–105 бб., 9, 28–29 бб.]. Өзінің жеке басынан мысалдар келтіріп, өмірлік тәжірибесімен бөлісе отырып, санаға қатысты тұжырымдамаларын ХХ ғасырдың алдыңғы қатарлы, озық үлгідегі зертханаларында алынған білімдермен дәйектеп береді.

Көріп отырғаныңыздай, көптеген батыс және американдық ғалымдар бұл құбылыстың жеке аспектілерін ашып, адамның санасы мен мінез-құлқына үлкен әсер ететіндігін атап өткен. Сол арқылы, қазіргі таңдағы мәдениеттаулық ғылымның зерттеуінің маңызды саласы ретінде осы құбылыстың маңыздылығын және дәйектілігін қарастыру арқылы, біз белгілі деңгейде қазіргі таңда қордаланып қалған күрделі мәселелерді жаңаша қырынан қарастырып, шешудің ықтимал тиімді жолдарын ұсынуға мүмкіндік ашатындығымызды аңғарамыз. Бүгінгі таңда дәстүрлі деп танылған, бірақ та әлі де толыққанды қарастырылмаған мәселелердің жаңаша сипаттарын қарастырудың тетіктерін дүниеге келтіреміз.

Е. Бертельс, В. Бартольд, А. Игнатенко, А. Кньш, М. Степанянц, А. Смирнов, Е. Фролова, А. Хисматуллин және басқалары суфизмді талдауға назар аударды. П.А. Абуов, Г.Г. Акмамбетов, Т.К. Айтқазин, Н.Г. Аюпов, К.К. Бегалинова, Ғарифолла Есім, А. Жақсылықов, А. Қасабек, А.Н. Нысанбаев, К.Ш. Нұрланова, Г.Ж. Нұрышева, М.С. Орынбеков, Н.Л. Сейтахметова, К.Х. Тәжікова, Н.Ж. Шаханова және басқа ғалымдардың еңбектерінде сопылық аспектілердің отандық философиялық және дінтану ғылымдары шеңберінде көрініс тапқан. Осы аталған ғалымдардың зерттеу жұмыстарының негізінде біршама жұмыстар атқарылғанымен, жаңаша бағытта жұмыс жасау арқылы оны толықтырып, бүгінгі отандық ғылымның шеңберін кеңейтуге мүмкіндік алатынымыз анық.

Философиядағы, психологиядағы сананың өзгерген күйі феноменінің мәнін зерттеудің ғылыми-теориялық әдіснамалық тәсілдерін талдауға, оның шығыс практикаларындағы көріністерін зерттеуге арналған отандық жұмыстардың бірі С.Б. Бөлекбаевтың «Философиядағы сана феномені: жаңа көзқарас» атты жұмысы болып табылады. Ғалым бұл құбылысты зерттеудегі теориялық дереккөздерді, ғылыми тәсілдерді талдап, жүйелеп қана қоймай, шаманизм, йога, дзен-буддизм, соның ішінде суфизм мысалында сананың өзгерген күйінің кейбір тәжірибелеріне өз бағасын беруге тырысты [10, 177–185 бб.]. Осылайша, ғалым қазіргі ғылымның дағдарысына қатысты ыңғайлар мен тәсілдердің жаңаша сипат алуы арқылы кейбір мәселелердің шешімін табудың оңтайлы сәттерін қарастыруға ықпалдасуға шақырады. Сана құбылысын, ақыл ойдан тыс, сенімге негізделген тәжірибелер арқылы тану арқылы біршама мүмкіндіктерді жүзеге асыруға болатындығын нұсқайды.

Отандық жұмыстардың ішінде профессор Б.И. Абированың сопылықты мәдени-философиялық талдауға арналған монографиясы мен докторлық

диссертациясын атап өткен жөн, ол жерде автор ислам мәдениеті тұрғысынан сопылықты егжей-тегжейлі талдайды, Нумизді түсінудің феноменологиялық аспектілеріне назар аударады, Нумизді түсінудің негізгі жолдарын ашады [11, 1-156 бб.]. Сол деңгейде, сопылық құбылысының ерекше қырларын танып білудің жолдарын ашуға тырысады.

Отандық философтардың еңбектерінде бұл мәселені зерттеу Рухани компонент немесе Құдайды түсінудің мистикалық формаларының бірі ретінде қарастырылады. Алайда, сопылықты өзгерген сананың феномені ретінде отандық, ресейлік және шетелдік авторлардың еңбектерінде тәуелсіз зерттеу міндеті ретінде қарастыру қабылданған жоқ. Яғни сопылықты діни мистикалық құбылыс ретінде қарастырылғанымен, оның сананың өзгерген күй ретіндегі қырларына тоқталып, жанаша бағытта қарастыру әлі күнге дейін өз деңгейінде жүзеге асырылмай келеді. Негізінен, олар бұл мәселені онтологиялық, эпистемологиялық немесе дінтану мәселелерін шешуге байланысты қайталама және туынды деп есептеген. Тек қана дін және философиялық призмадан қарастыру арқылы сопылықтың ерекше қырларын түсініп, оның ғылыми дәйектемелерін жасаумен шектеліп, оның психологиялық және мәдени антропологиялық мүмкіндіктеріне тоқталу әлі күнге дейін қалыс қалып келе жатқаны жасырын емес.

Түркі-ислам ойшылдарының тәжірибелері

Орта Азияның тумасы, тек түркі әлемінің ғана емес, адамзаттың екінші ұстазы атанған ғалым Әбу Насыр Әл-Фарабидің еңбектерінде экстаздық санаға ерекше мән беріледі. Философ экстатикалық тәжірибенің күші адамның рухани әлеміне терең әсер етуі мүмкін деп санайды, нәтижесінде әлем туралы ойлау тәсілінің өзгеруі және адамның сезімдік-экстатикалық тәжірибесінің пайда болуы, нәтижесінде адам қоршаған әлемнің әсемдігін ғана емес, сонымен бірге керемет білімге қол жеткізе алады деп есептеген.

Әбу Насыр Әл-Фарабидің «Азаматтық саясат» трактатында Алланың атрибуттары мен есімдерінің сипаттамасы берілген. Солардың көптеген санының арасында ол мынадай әсемдік, сұлулық және кемелдік сияқты атрибуттарды атап өтеді [12, 70 б.]. Бұл категориялық абстрактылы ұғымдар болып табылғанымен де, оның терең мәндік идеяларын сезіну арқылы білім ретінде қабылдаудың жаңаша деңгейі ашылатындығын көрсетіп береді.

Әл Фарабидің көзқарасы бойынша Сұлулық, кемелдену ұлықтығы сияқты Алланың Есімдерін сезімдік тұрғыда қабылдауға қол жеткізу Мәннің Ұлылығын түсінуге ғана емес, осы күйді сезінуге мүмкіндік беретін ерекше әдіс арқылы ғана қол жеткізуге болады. Әл-Фарабидің экстатикалық санасы тазалыққа, биіктікке, ләззат, тандану, қуаныш сияқты ұғымдардың әсемдігімен танысуға мүмкіндік беретін ақыл-ой күйі ретінде сипатталады. Сананың бұл күйлерін ойшыл терең рухани тәжірибе ретінде анықтайды, ол өзінің сипатталмағандығымен өзгеріп, таң қалдырады, ләззат тудырады,

оның барысында керемет Білім ашылады, өйткені бұл ләззат алған Нуменмен бастан кешірген Білім, оның күші мен мәнін біз түсіне алмаймыз, оны тек салыстыру арқылы ғана сезінеміз дейді Әл Фараби [12, 70 б.].

Сананың экстатикалық күйіне жету әдерісі Абу Али ибн Синаның «Ишкнаме» атты поэмасында қызықты сипатталған. Бұл поэмада Әбу ибн-Сина адамның жоғары шындықпен Бірлігіне жету үдерісін, тазару арқылы мүмкін болатын жоғары әлеммен бірлікке қол жеткізуді сипаттайды. Құдаймен біртұтастықты түсіну Құдайдың қасиеттерін адамға беретін айна идеясы арқылы жүзеге асыруға болады, және ол Құдайдың қасиеттерін сақтап, өз шығармаларында, әрекеттерінде, іс-әрекеттерінде бейнелеуі тиіс [13, 220-230 бб.] деп айтқан.

Орта ғасырлық кезеңде түркі әлемінің рухани ұстазы, дін мен діл шеңберінде темірқазық бола білген А. Яссауи, А. Игүніки сияқты ойшылдар бірқатар еңбектерін сананың өзгерген жай-күйі туралы мәселеге арнады. Әрине оны қазіргі ғылыми атауларымен бермесе де, астарлы идеялар арқылы сана құбылысының ерекше түрлік сипаттары туралы идеяларды аңғару қиын емес.

Қожа Ахмет Яссауидің пікірінше, сананың экстатикалық күйіне жетудің маңызды тәсілі-бұл тәжірибені, жоғары деңгеймен бірлік сезімін терең сезінуге ғана емес, сонымен бірге рухани ойлардың, іс-әрекеттердің, тілектердің тазалығына қол жеткізуге, адамның дүниетанымын өзгертуге, ниеттерінің, қажеттіліктерінің мәнін терең түсінуге, халықтың емес өздерінің жеке бастарының қамын күйіттеген байлардың, молдалардың, ишандардың ашкөздігін женуге мүмкіндік беретін аскез болып табылады. Сәйесінше, Қожа Ахмет Яссауи, бойынша сананың экстатикалық күйіне жетудің негізгі жолдары-аскеттік, сенім және Құдайға деген сүйіспеншілік, өзін-өзі тану, денені өлтіру, жалынды тақуалық, квиетизм болып табылады.

Яссауи мен Игүніки сананың өзгерген күйлерінің түрлерінің рух-аруақтардың, құстардың бейнесіне еніп, оймен және шынайы, елдің әртүрлі бұрыштарына табиғаттан тыс саяхаттарда көрініс табады деп сипаттаған. Сананың өзгерген күйлерінде сопылардың құдыретті қабылеттерге ие болатындығы, мысалы: әуе арқылы қалықтап ұшу, кереметтер жасау, кеңістіктік күйді өзгерту, сананың өзгерген күйін қолдана алмайтын қарапайым адам жасай алмайтын әрекеттерді орындау және т.б. сананың өзгерген күйін қолдана отырып, сопылар әлемді мүлдем басқаша қабылдауды жүзеге асырады. Сананың өзгерген күйінде бүкіл әлем Құдайдың іс-әрекетін ашатын орын ретінде пайда болады, ал табиғаттың, жануарлар әлемінің әртүрлі құбылыстары «нуминозды объектінің» символы ретінде пайда болады. Бүкіл табиғи әлем, сондай-ақ қоғам, ғажайып арқылы, қасиетті заттардың қасиетті, емдік қасиеттері арқылы өзін білуге мүмкіндік беретін Құдайдың күшінің болуының символдық көрінісі ретінде әрекет етеді [14, 23-96 бб., 15, 5-495 бб.].

Түркі-ислам әлемінің көркем әдебиетін талдай отырып, көптеген сопылар поэтикалық шығармашылықта өзін-өзі көрсеткенін атап өтуге болады,

оны сананың өзгерген күйіне кірудің бір тәсілі ретінде қарастыруға болады, бұл өмірлік шындықтың, өмірлік қақтығыстардың қатал жақтарын экзистенциалды түрде сақтап қана қоймай, сонымен бірге олардың болмысының қосарланғандығын түсінуге мүмкіндік береді, сол арқылы оны белгілі бір мағыналармен толтырады. Бұл жағдайда сопы ақын әртүрлі әдістерді – ұқсастық, метафора, салыстыру сияқтыларды қолданады. Шығармашылық шабыт кезінде сананың өзгерген күйіне ену әдістері, болып жатқан жағдайдың ырғағы болып табылады, әр жолда музыкалық ырғақ дыбыстық құрылым арқылы шығарылады, ол сопылық газельдің негізгі немесе кішігірім көңіл-күйін, сонымен қатар семантикалық аспектіні жасайды.

Шығармашылық шабыт үдерісінде парасаттық-виртуалды немесе қиял-ғажайып шындық қалыптасады, онда Құдайдың сипатымен байланысты қиял-ғажайып психикалық құрылымдар сақталады және әр уақытта поэтикалық өлшем немесе ырғақ бойынша ойнатылады. Сонымен қатар, сопылық үшін оның санасында елестетілген барлық бейнелер немесе құбылыстар Құдаймен анықталады. Осылайша жарқын және үнемі жарқыраған жарық сәулесі Құдаймен, Құдайдың орналасқан жерімен байланысты, ал одан шыққан махаббат сезімі табиғат сұлулығына, Құдайдың өзі бейнеленген көктемде сүйкімділікке деген сүйіспеншілік ретінде қарастырылады.

Сопылық тәжірибеде сананың өзгерген күйіне енудің маңызды әдісі-Махаббат феномені. Сопылық ақындар махаббат сияқты құбылысқа ерекше назар аударды. Сопыларға сәйкес, махаббат-бұл рухани және эмоционалды энергиясымен адамның бұл сезімді білмеген және сезінбеген қалыпты қабілеттерінен асып түсетін әрекеттерді орындау мүмкіндігі. Сопылар түсіндіргендей, махаббат күйі-бұл Құдайдың рақымының көрінісі. Бұл мейірімділікті адам барлық сезімтал-эмоционалды, айқын эмоцияларға жеткенде, оған Құдайдың өзі береді, онда болмыстың сұлулығы, рухани ағартудың сұлулығы, Құдаймен, әлеммен, табиғатпен бірліктің рухани тәжірибесінің биіктігі түсініледі. Бұл жағдай адамға махаббаттың ұлы сыйы ретінде түседі. Сопылықта махаббаттың экстатикалық тәжірибесі сананың өзгерген күйінің тәжірибесі деп түсініледі, сананың осы күйінің нуминозды кеңістігінде табиғаттан тыс қабілеті бар мүлдем басқа объектілердің құрылысы жүреді. Құдайға деген сүйіспеншілік адамның бүкіл өмірлік көзқарасын, оның сезімдерін, эмоцияларын, ақыл-ойын, экзистенциалды тәжірибелерін және тек өзіне ғана емес, айналасындағыларға да көзқарасын өзгертеді [14, 23-96 бб., 15, 5-495 бб.]. Сопылар сипаттап өтетін сүйіктісімен байланысын жоғалту, табиғат сұлулығымен бірлік, әдемі мекен мен сүйіктінің бет-әлпетіне тандану арқылы сипаттайтын экзистенциалды тәжірибенің әртүрлі күйлері болады және адам осы күйлерден өтіп, өзінің ақыл-ойының азабын емдейді және Жаратушымен бірігуде жұбаныш табады. Көптеген бейтерде күн Құдаймен баламаланады, ал күн бар нәрсенің маңызды негізі ретінде түсіндіріледі. Адамның міндеті-өзін-өзі жетілдіру арқылы Құдаймен бірлік жолына шығу [13, 220-230 бб.]. Сан-қилы ұғымдармен шырмалған Қожа Ах-

мет Яссауидің шығармаларындағы бұл идеялардан сананың өзгерген күйлері туралы ұғымдарды ажыратып, оның ғылыми сипаттарын аңғару қиынға соққанымен, дәл осындай призмадан қарастыру арқылы жеткілікті деңгейде түсінуге жол ашуға болады.

Табиғи құбылыстармен салыстырылатын әрбір бейітте сопылар не болып жатқанын адамның тәжірибесімен, оның рухани ниетімен, өмірдің мәні туралы ауыр сұрақтармен байланыстырады. Бір сәттілік және мәңгілік тәжірибе, өмірдің бір сәттілігі мен Құдайдың мәңгілігі туралы өкініш, әлемді реалды және ирреалды ретінде қабылдау, өтпелілік пен мәңгілік, қазіргі және болашақ, болып жатқан құбылыстың бір сәттілігі мен бір уақыттағы оның шексіздігі сияқты рухани бастан кешірулер – мұның бәрі сопылықтың эмоционалды, қиял түрінде өмір сүретін ғаламды құру үдерісінің психикалық-қиял кезеңдері. Өзінің көп деңгейлі болуымен сипатталатын көп қабатты әлемдерге осы эмоционалды рухани ену барысында сопылық Алланың және табиғи әлемнің бірлігін, үйлесімділікті, сұлулықты, Құдайдың ұлылығын түсінеді және осы бірлікті түсіне отырып, ол Жаратушымен біріктіріледі [16, 42-44 бб.].

Газелдерде сопылық тек уақытша, не болып жатқанын түсіну туралы ғана емес, сонымен бірге өмірдің ауысуы туралы, күш-жігердің пайдасыздығы туралы айтады. Уақыт континуумын көрсете отырып, сопылық екі қарама-қарсы уақыт қабаттарын: мәңгілікті және бір мезеттікті бейнелейді.

Экстазға батырудың тағы бір түрі-музыка. Музыканы тыңдай отырып, адамның санасында құдайылық шындықтың визуалды бейнесі пайда болады. Музыкалық формалардың ырғағы арқылы адам ақыл-ой, қиял түрінде табиғи процестердің мәніне енеді, қозғалыс пен жаратылысты түсінеді. Экстаздың маңызды құрамдас бөлігі- би. Сонымен, «па» билері Мехлеви орденінің ырғақты орындалуында ұсынылған, олар ырғақты айналып, шеңбер құрып, қолдарын біріктіреді. Ритмикалық дөңгелек қозғалыста жеті нүктені шартты түрде анықтауға болады. Үшеуі тігінен (жоғарғы, орталық, төменгі), бесеуі көлденеңінен (төрт – төрт жағы, бесінші – орталық). Тік өлшеу дегеніміз-өткен (төменгі) қазіргі (Орталық) арқылы болашаққа (жоғарғы) уақыттың қозғалысы. Көлденең өлшеу-бұл кеңістіктегі қозғалыстың сипаттама-сы. Топырлап жүру және оның еліктеулері (отырып жүрелеу, шапалақтау) өткенмен, жер анамен, оған жерленген ата-бабаларымен байланыс туралы айтады. Секіру және қолды жоғары көтеру-адамның болашақпен байланысы (оның ішінде рухтың болашақ орнымен). Қадамдар, дененің, бастың, қолдың қозғалысы адамның кеңістіктегі және жануарлар арасындағы орны туралы айтады. Бұл құстардың ұшуына, жануарлардың қозғалысына еліктеу. Сонымен, тұтастай алғанда, би арқылы адамның сыртқы әлеммен, тірі тіршілік иелерімен, ғаламмен байланысы анықталады. Шыр айналу бізге неден хабар береді. Шыр айналу - бұл әлемнен шығу, басқа әлемге кірудің тәсілі. Айналу арқылы сопы өзін трансқа енгізеді. Негізгі «сөйлейтін» элементтер-төртеу. Мен – жеке адаммын, би жеке жалғыз өзім үшін. Біз – жақсы жұппыз

– жұптық би. Біз біргеміз, оны ұрпақтан-ұрпаққа сақтауға болады [17, 75-84 бб.].

Осы ритмдегі «Па» ырғағын орындау барысында сопы жаңаша ойқиялдың шынайылығына енеді, музыканың ырғағындағы әрбір тербеліс барысы оған терең сезімдік және эмоционалды-экзистенциалды тебіреністерді бастан кешіруге ықпал жасап, би барысында нұрланудың сатыларынан өте отырып, кемелденуге қадам басуда терең рухани өзгерістерді жүзеге асырады. Осылайша, сопылық болмыстың өнері өзін-өзі танудан, өзіне деген ішкі көзқарасты дамытудан, рухани, моральдық, эстетикалық жағынан ғана емес, физикалық жағынан да жетілуден тұрады деп түсінеді.

Қорытынды

Осылайша, экстатикалық тәжірибе адамға өзін-өзі түсінуге, бүкіл әлемді Құдайдың көрінісі ретінде қабылдауға, бар және жоқ, сезімдік қабылданатын және тылсым әлемде Құдайдың сүйіспеншілігін түсінуге мүмкіндік береді, адам өзін ғана емес, сонымен қатар өмірдің көрінісіндегі кез-келген тірі тіршілік иесінің өмірін сүю мен бағалауды үйренеді. Сопылық экстаздың тәжірибесі адамның ең жақсы қасиеттерінің дамуына әсер етеді – адамдармен моральдық-позитивті және рухани-эстетикалық қарым-қатынас, адамдар арасындағы өмірдің сұлулығы ашылады және түсініледі, рухани құндылықтар мен игіліктер әкелу арқылы өмірдің қуанышын бөлісуге тырысады. Сананың өзгерген күйі қуаныш, рухани шығармашылықтың бақыты, өзін және басқа да рухани ұмтылыстарды дамыту, эстетикалық сезімді жақсарту, сұлулық, эстетикалық тәжірибе туралы ойлау және табиғат пен Құдайдың жаратылысының сұлулығына таңдану өнерін дамытуға мүмкіндік береді. Сананың өзгерген күйі адамға осы өтпелі әлемнің барлық сұлулығының артында адамның көзге көрінбейтін және рационалды көзқарасына қол жетімсіз болмысты және оның керемет әсемдігі мен күшін көруге мүмкіндік береді. Сананың экстатикалық күйінде адам өзінің болмысын рухани-бай, гуманистік ету қажеттілігін түсінеді, өз өмірін ерекше, бақытқа, қуанышқа толы етіп көрсетуге мүмкіндік береді, айналасындағыларға осы жағдайды беріп, оның жарқын және қызықты болуын қамтамасыз етеді.

Осылайша, сананың өзгерген күйлері адамзат мәдениетінің, оның ішінде түркі мәдениетінің терең қабатын құрайды, сондықтан бұл құбылысты зерттеу және оны ғылыми ортаға жарыққа шығару, тереңінен зерттеп танып, рухани құндылықтардың құбылыстарының бірі ретінде қарастыру қазіргі отандық мәдени антропологияның зерттеу пәні болып табылатындығын атап өткеніміз жөн.

Әдебиеттер тізімі

1 Доддс Э. Греки и иррациональное / Пер. с англ., коммент. и указатель С.В. Пахомова; Послесл. Ф.Х. Кессиди. – СПб.: Алетейя, 2000. – С. 507.

- 2 Платон Федр Сочинения. В 3-х т., Т.2. – М-Л., 1978. – С. 611.
- 3 Иванов В. Дионис и прадионисийство. – СПб. Алетейя, 1994. – С. 344.
- 4 Ницше Ф. Рождение трагедии из духа музыки Предисловие к Рихарду Вагнеру // Ф. Ницше. Соч.: В 2 т. – М., 1990. Т. 1. – С. 66-68.
- 5 Бенедикт Р. Психологические типы в культурах юго-запада США / Перевод Е.М. Лазаревой // Сборник Антология исследований культуры. Том 1. Интерпретации культуры. – М.: Университетская книга, 1997. – С. 728.
- 6 Schnabel Jim. Remote Viewers: The Secret History of America's Psychic Spies. Published January 13th. – 1997 by Dell, – P. 464.
- 7 Ч. Тарт. Наука о разуме: обучение медитации для практиков. – Москва: Наука, 2001 – С. 387.
- 8 Маслоу А. Мотивация и личность. – СПб.: Евразия, 1999. – С. 77–105.
- 9 Гроф С. Психология будущего. Уроки современных исследований сознания. – М.: АСТ, 2003. – С. 544.
- 10 Булекбаев С.Б. Феномен сознания в философии: новый взгляд: Монография / С. Булекбаев, В. Хайруллаева. – Алматы: Ассоциация издателей и книгораспространителей, 2014. – С. 256.
- 11 Абилова Б.И. Суфизм как феномен исламской культуры: учебное пособие / Б. И. Абилова. – Алматы: Казак университеті, 2008. – С.156.
- 12 Аль-Фараби. Гражданская политика // Аль-Фараби. Социально-этические трактаты. – Алма-Ата: Изд-во «Наука», 1978. – С. 498.
- 13 Ибн-Сина Трактат о Хайе, сыне Якзана // В кн.: Сагадеев А.В. Ибн Сина (Авиценна). – М.: Мысль, 1980. – С. 220-230.
- 14 Яссави Ходжа Ахмет Диуани хикмет / Перевод на каз.яз. Кари К., Камбарбекова Г., Исмаилзаде Р. – Тегеран: Эл-Хұда, 2000. – 134 хикметов. – С. 162.
- 15 Баласугуни Благодатное знание. – Москва: Издательство «Наука», 1983. – С. 557.
- 16 Сеййид Хусейн Наср Философы ислама: Авиценна (Ибн Сина), ас-Сухра-варди, Ибн Араби / Перевод с английского, предисловие и комментарии Р. Псху. – Языки славянской культуры: ООО «Садра», 2014. – С. 152.
- 17 Исмагамбетова З.Н., Габитов Т.Х. и др. Circle Dance as Symbolic Form of Culture // International Journal of Advanced Research // ISSN2320-5407- USA,2017.Vol.4 , № 5. – P. 75-84.

Transliteration

- 1 Dodds E. Greki i irratsional'noe [The Greeks and the Irrational] / Per. s angl., komment. i ukazatel' S.V. Pahomova; Poslesl. Ф. X. Kessidi. – СПб.: Aletejya, 2000. – S. 507.
- 2 Platon Fedr Sochineniya [Phaedrus Essays] / V 3-h t., T.2. – M-L., 1978. – С. 611.
- 3 Ivanov V. Dionis i pradionisijstvo [Dionysus and Pradionism]. – SPb. Aletejya 1994g. – S. 344.
- 4 Nicshe F. Rozhdenie tragedii iz duha muzyki Predislovie k Rihardu Vagneru [The Birth of Tragedy from the Spirit of Music Preface to Richard Wagner] // F.Nicshe. Soch.: V 2 t. – M., 1990. Т. 1. – S. 66-68.
- 5 Benedikt R. Psihologicheskietyipy v kul'turahyugo-zapada SSHA [Psychological types in the Cultures of the Southwestern United States] / Perevod E.M. Lazarevoj // Sbornik Antologiya issledovanij kul'tury. Tom 1. Interpretaciikul'tury. – M.: Universitetskayakniga, 1997. – S. 728.
- 6 Schnabel Jim. Remote Viewers: The Secret History of America's Psychic Spies. Published January 13th. – 1997 by Dell. – P. 464.

7 CH. Tart, Nauka o razume: obuchenie meditacii dlya praktikov [Mind Science: Meditation Training for Practitioners]. – Moskva, Nauka, 2001, – S. 387.

8 Maslou A. Motivaciya i lichnost' [Motivation and Personality]. – SPb.: Evraziya, 1999. – S. 77–105.

9 Grof S. Psihologiya budushchego. Uroki sovremennyh issledovaniy soznaniya [Psychology of the Future. Lessons From Modern Consciousness Research]. – M.: AST, 2003. – S. 544.

10 Bulekbaev S.B. Fenomen soznaniya v filosofii: novyj vzglyad: Monografiya [The Phenomenon of Consciousness in Philosophy: a New View: Monograph] / S. Bulekbaev, V. Hajrullaeva. – Almaty: Associaciyaizdatelej i knigorasprostranitelej, 2014. – S. 256.

11 Abirova B.I. Sufizm kak fenomen islamskoj kul'tury: uchebnoe posobie [Sufism as a Phenomenon of Islamic Culture: a Textbook] / B.I. Abirova. – Almaty: Қазақ universiteti, 2008. – S. 156.

12 Al'-Farabi. Grazhdanskaya politika [Civil Policy] // Al'-Farabi. Social'no-eticheskie traktaty. – Alma-Ata: Izd-vo «Nauka», 1978. – S. 498.

13 Ibn-Sina Traktat o Haje, syne Yakzana [A Treatise on Haya, the Son of Yakzan] // V kn.: Sagadeev A.V. Ibn Sina (Avicenna). – M.: Mysl', 1980. – S. 220-230.

14 Yassavi Hodzha Ahmet Diuani hikmet [Diwani Hikmet] / Perevodnakaz.yaz. Kari K., Kambarbekova G., Ismailzade R. – Tegeran: Əl-Hыda, 2000. – 134 hikmetov. – S. 162.

15 Balasuguni Blagodatnoe znanie [Blessed Knowledge]. – Moskva: Izdatel'stvo «Nauka», 1983. – S. 557.

16 Sejjid Husejn Nasr Filosofiyislama: Avicenna (Ibn Sina) [Philosophers of Islam: Avicenna (IbnSina)], as-Suhra-Vardi, Ibn Arabi / Perevod s anglijskogo, predislovie i kommentarii R. Pskhu. – Yazyki slavyanskoj kul'tury: OOO «Sadra», 2014. – S. 152.

17 Ismagambetova Z.N., Gabitov T.H. i dr. Cihcle Dance as Symbolic Form of Culture // International Journal of Advanced Research // ISSN2320-5407- USA, 2017. Vol.4, № 5, – P.75-84.

Канагатов М.К., Исмағамбетова З.Н., Мирзабекова А.Ш.

Суфийская традиция в тюрко-исламской культуре как феномен измененного состояния сознания

Аннотация. Статья посвящена культурфилософскому анализу феномена измененного состояния сознания, одной из мало изученных культурфилософских и культурантропологических исследованиях. В работе на примере анализа идейных теоретиков суфизма в контексте тюрко-исламской культуры авторами проводится обоснование идеи об измененном состоянии сознания как формы экстатического типа культуры. Основной целью данной статьи является рассмотрение суфизма как одной из форм экстатического сознания, проанализировать основные формы достижения измененного состояния сознания в контексте тюрко-исламской культуры. Новизна данной статьи состоит в обосновании идеи о суфизме как формы экстатического сознания в контексте тюрко-исламской культуры и анализе форм достижения измененного состояния сознания. Авторы статьи изучают основные формы измененного состояния сознания на примере анализа основных положений и понятий работ тюркских классиков (Аль-Фараби, Яссауи, Баласагун др.). Экстатическое сознание описывается как такое состояние души, которое позволяет проникнуться чистотой, возвышенностью, великолепием Сущего как наслаждение, восторг, радость. Эти состояния сознания определяются мыслителями как глубинное духовное переживание, которое видоизменяет и

потрясает своей неопиcуемостью, вызывая восторг, в процессе которого открывается совершенное знание.

Ключевые слова: измененное состояние сознания, суфизм, любовь, музыка, круговые танцы, тюркская исламская культура.

Kanagatov M.K., Ismagambetova Z.N., Mirzabekova A.Sh.

Sufi Tradition in the Turkic-Islamic Culture as a Phenomenon of an Altered State of Consciousness

Abstract. The article is devoted to the cultural philosophical analysis of the phenomenon of an altered state of consciousness, one of the little-studied cultural philosophical and cultural anthropological studies. Using the example of the analysis of ideological theorists of Sufism in the context of Turkic-Islamic culture, the authors substantiate the idea of an altered state of consciousness as a form of ecstatic type of culture. The main purpose of this article is to consider Sufism as one of the forms of ecstatic consciousness, to analyze the main forms of achieving an altered state of consciousness in the context of Turkic-Islamic culture. The novelty of this article consists in substantiating the idea of Sufism as a form of ecstatic consciousness in the context of Turkic-Islamic culture and analyzing the forms of achieving an altered state of consciousness. The authors of the article study the main forms of the altered state of consciousness by analyzing the main provisions and concepts of the works of the Turkic classics (Al-Farabi, Yassawi, Balasagun, etc.). Ecstatic consciousness is described as a state of mind that allows you to feel the purity, sublimity, splendor of Existence as pleasure, delight, joy. These states of consciousness are defined by thinkers as a deep spiritual experience that modifies and shocks with its indescribability, causing delight, in the process of which perfect knowledge is revealed.

Key words: altered state of consciousness, Sufism, love, music, circular dances, Turkic Islamic culture.